

K. KOLENDA

Καθηγητοῦ

τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Rice (Houston)

Ο ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΣ ΠΡΟΟΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Ο ΘΑΝΑΤΟΣ*

α) Ὁ προορισμὸς καὶ ἡ διαλεκτικὴ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου

Ἡ θνητότης ἀποτελεῖ γιὰ τὴν ἀνθρώπινη συνείδηση ἓνα τεράστιο πρόβλημα. Τὸ κεντρικὸ ἀπόρημα στὴν προκειμένη περίπτωση εἶναι τὸ ἐξῆς: Πῶς μπορεῖ ἡ συνείδηση νὰ συμβιβασθῇ μὲ τὴν μὴ ὑπαρξή της; Ἡ G. Eliot ἀναφέρει σ' ἓνα γράμμα της μιὰ διήγηση ποὺ ἔστειλε σ' αὐτὴ ὁ Καθηγητὴς Stowe. «Αὐτὸς ἄκουσε ἓνα Διευθυντὴ Σχολείου νὰ ἐρωτᾷ ἓνα μικρὸ μαῦρο κορίτσι τὰ συνηθισμένα ἐρωτήματα γιὰ τὴ δημιουργία: ποῖος ἐδημιούργησε τὴ γῆ, τὴ θάλασσα κλπ. Τελικὰ ρώτησε: «Καὶ ποῖος ἐδημιούργησε ἐσένα;». Ὑστερα ἀπὸ κάποια σκέψη, τὸ κορίτσι ἀπάντησε: «Οὐδεὶς, ὑπῆρχα ἔτσι πάντοτε».

Αὐτὴ ἡ ἀπλὴ ἱστορία δείχνει ὅτι ἡ δυσκολία νὰ δοῦμε τὸν ἑαυτὸ μας ὡς μὴ ὑπάρχοντα δὲν ἀναφέρεται μόνον στὰ προηγμένα πνεύματα. Ἡ ἀδυναμία νὰ ἀπαντήσουμε σ' αὐτὸ τὸ ἀπόρημα περὶ τῆς γενέσεως καὶ τῆς φθορᾶς τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητος ὁδήγησε στὴν ἀνάδυση τῆς διαλεκτικῆς τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου μὲ τὶς διάφορες ὁψεις της. Κάθε ἀνθρώπινη ζωὴ θεωρεῖται ὡς μὴ πλήρης καὶ κάποια ἄλλη πραγματικότης ζητεῖται ὡς ἀπαραίτητο συμπλήρωμά της: αὐτὴ εἶναι ζωὴ μετὰ θάνατον, ἢ μετενσάρκωση, ἢ σωτηρία, ἢ ἀθανασία. Πάντα ταῦτα εἶναι παραλλαγές τοῦ αὐτοῦ θέματος καὶ δηλώνουν τὴν ἄρνησή μας νὰ ἀποδεχθοῦμε τὸ γεγονός τοῦ θανάτου. Ἐξ αἰτίας αὐτῆς τῆς ἀρνήσεώς μας ἡ διαλεκτικὴ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου ἔχει καταστῇ ἡ κυρίαρχη εἰκὼν τῆς ἀνθρώπινης πραγματικότητος. Ὅλες σχεδὸν οἱ θρησκείες ἀρνούνται τὴν πραγματικότητα τοῦ ἀνθρώπινου θανάτου. Κατὰ κάποιο τρόπο ἡ συνέχεια τῆς ἀνθρώπινης ὑπάρξεως θεωρεῖται βεβαία εἴτε ὡς πνεῦμα, εἴτε ὡς «ἀσώματος ψυχῇ», εἴτε ὡς ἐσαρκωμένον ὄν, εἴτε ὡς ἀνάμειξη μὲ τὸ Πᾶν.

* Διάλεξη στοὺς φοιτητὲς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, δοθεῖσα τὴν 28η Φεβρουαρίου 1977.

“Ὅλες αὐτὲς οἱ ἀπόψεις εἶναι σὲ τελευταία ἀνάλυση μὴ πειστικές. Ἀποκαλύπτουν ἴσως κάτι γιὰ τὴν ἀνθρώπινη συνείδηση, ἀλλ’ ὅλες προσπαθοῦν νὰ ἀρνηθοῦν τὸ ἀναμφίβολο, δηλαδὴ τὸν θάνατο τοῦ ἀτόμου. Εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀνθίσταται κανεὶς στὴ γοητεία αὐτῶν τῶν θεωριῶν, γιὰ τὸν λόγο ὅτι ἡ διαλεκτικὴ πού αὐτὲς εἰσηγοῦνται θεμελιώνεται πάνω σὲ μιὰ ἐσφαλμένη εἰκόνα γιὰ τὴν ἀνθρώπινη πραγματικότητα. Καὶ ἐπομένως θὰ πρέπει νὰ ρωτήσουμε μήπως αὐτὴ ἡ εἰκὼν μπορεῖ νὰ ἀντικατασταθῇ ἀπὸ ἄλλη περισσότερο πειστικὴ.

Ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού ἀποδέχονται τὸ γεγονὸς τοῦ θανάτου εὐθέως καὶ ἡρέμως. Ἰσχυρίζονται ὅτι τὸ νὰ χρησιμοποιοῦμε τὸ λογικὸ ἀντίστοιχο τῆς ζωῆς ὡς ἓνα εἶδος ἄλλης πραγματικότητος — σκιώδους ἢ πνευματικῆς ἢ μυστηριώδους — ἀποτελεῖ ψευδαἰσθηση. Αὐτοὶ πιστεύουν ὅτι δημιουργοῦμε αὐτὴ τὴ ψευδοδιαλεκτικὴ ἀπὸ ἓνα εὐνόητο λόγο: ἀπὸ τὸ φόβο τοῦ θανάτου. Ἀλλ’ ὁ φόβος τοῦ θανάτου οὐδὲν ἄλλο εἶναι παρὰ ἡ ἀγάπη τῆς ζωῆς. (Ὁ Γκαίτε κάποτε παρητήρησεν ὅτι ὁ θάνατος εἶναι τὸ τέχνασμα τῆς ζωῆς γιὰ νὰ ἔχουμε περισσότερη ζωὴ). Ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τοῦ θανάτου, ἂν αὐτὸς θεωρῆται ὡς φαινόμενον, εἶναι συγκεχυμένη. Καὶ τοῦτο, ἐπειδὴ ὁ θάνατος δὲν εἶναι ἓνα συμβάν μέσα στὴ ζωὴ· διότι αὐτὸ τὸ συμβάν, ἀντίθετα πρὸς ὅλα τὰ ἄλλα συμβάντα μέσα στὴ ζωὴ, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ βιωθῇ ἀπὸ τὸ πρόσωπο πού τὸ ὑφίσταται.

Ἰσως ὑπάρχῃ κάποια ἄλλη λύση. Ἰσως θὰ πρέπει νὰ συμφωνήσουμε μὲ αὐτοὺς πού σκέπτονται ὅτι ἡ ἀντίληψί μας γιὰ τὴ ζωὴ δὲν πρέπει νὰ συνοδεύεται ἀπὸ ἀπελπισμένη διαλεκτικὴ τῆς ζωῆς πρὸς κάτι πού τὴν συνεχίζει λογικά. Πιστεύω ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ εὑρεθῇ μιὰ πιὸ πετυχημένη εἰκόνα γιὰ τὸ θέμα πού μᾶς ἀπασχολεῖ, ἂν ἐρευνηθῇ ἡ ἔννοια τῆς μοίρας, τοῦ προορισμοῦ (destiny), κάπως πληρέστερα καὶ ὑπὸ ὥρισμένη προοπτικὴ.

Ἡ ἰδέα τοῦ προορισμοῦ ἐγκλείει τὴν ἀντίληψη τοῦ ὅλου καὶ ὅ,τι καθιστᾷ τὴν ἔννοια αὐτὴ ἐφαρμόσιμη στὴ ζωὴ εἶναι ἀκριβῶς τὸ γεγονὸς τοῦ θανάτου. Τὸ ἀναπόφευκτο τοῦ θανάτου μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ὥρισμένα πρόσωπα τείνουν νὰ πιστεύουν — ἐσφαλμένως — ὅτι ὁ τελικὸς προορισμὸς κάθε ἀνθρώπου εἶναι νὰ ἀποθάνῃ. Ἐσφαλμένως, τονίζω, διότι ὁ προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ πλέον περιλαμβάνει πᾶν ὅ,τι αὐτὸς ἔχει βιώσει καὶ θὰ βιώσῃ στὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του. Ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ὡς προορισμὸς, ὡς ὁλόκληρος συλλαμβάνεται ἀκόμη πιὸ ὀρθὰ στὴ θρησκευτικὴ εἰκόνα τῆς θείας κρίσεως (divine judgment), ὅπου τὸ πρόσωπο ἴσται ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καὶ κρίνεται γιὰ ὁλόκληρην τὴν πορείαν τῆς ζωῆς του. Ἐτσι εἶναι δυνατόν νὰ δοῦμε τὸν θάνατο ὡς ἀναγκαῖον ὄρο τοῦ προορισμοῦ, τῆς ὁλοκληρώσεώς μας, πού σύμφωνα μὲ ὥρισμένες θρησκευτικὰς ἀντιλήψεις εἶναι δυνατόν νὰ κριθῇ γιὰ πάντοτε καὶ αἰωνίως.

‘Ο Malraux δὲν ἔσφαλεν ἐντελῶς, ὅταν ἰσχυρίζετο στὸ ἔργο του “La Condition humaine” ὅτι «ὁ θάνατος δίδει στὴ ζωὴ προορισμό». Ἴσως ὑπάρχει πυρὴν ἀληθείας στὴν ἄποψη τοῦ Freud περὶ τῆς «ἐπιθυμίας τοῦ θανάτου». Εἶναι εὐλογία ἢ περιέργειά μας νὰ γνωρίσουμε ἀπὸ τί ἀποτελεῖται ἡ ζωὴ μας ὡς ὅλον, καὶ τί περιλαμβάνεται σ’ αὐτό.

Ἔτσι λοιπὸν τὸ γηράσκειν ἀποκτᾷ τὴν φιλοσοφικὴν καταξίωση καὶ ἀνταμοιβή. Τὸ «*προβαίνειν στὴν ἡλικία*» σημαίνει τὴν διαρκὴ προσέγγιση πρὸς τὴν ἐκπλήρωση τοῦ προορισμοῦ μας, τὴν προσέγγιση πρὸς τὴν κατάστασιν ἐκείνην ποὺ θὰ βλέπουμε τὴ ζωὴν μας ὁλοκληρωμένη. Ἐξετάζοντας τὰ πράγματα κάτω ἀπὸ μιὰ τέτοια προοπτικὴ φαίνεται νὰ εἴμαστε ἀνοικτοὶ σὲ σκέψεις, αἰσθήματα καὶ σ’ ἐμπειρίες ποὺ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ κατέχουμε στὶς πρώιμες φάσεις τῆς ζωῆς μας, ὅποτε ἀσχολούμεθα μὲ ἐπὶ μέρους ὄψεις καὶ ἐπὶ πλέον τὸ μέλλον φαίνεται φορτωμένο μὲ ἀνεξάντλητες δυνατότητες. Συνεπῶς, ἡ παραμυθία τῶν γηρατειῶν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι κάποιο εἶδος σοφίας, ἐπειδὴ ἔχουμε πλησιάσει τὸν προορισμὸν μας καὶ μπορούμε νὰ δοῦμε τὰ ὄντα πληρέστερα.

Ὅταν ὠρισμένοι φιλόσοφοι παρωθοῦν τὸν ἄνθρωπον νὰ σκέπτεται γιὰ τὸν ἑαυτὸν τοῦ ὡς τὸ ὄν πρὸς θάνατον, αὐτοὶ φαίνεται νὰ ἐφιστοῦν τὴν προσοχὴν μας στὴ σπουδαιότητα ποὺ ἔχει ἡ ἀντίληψη τῆς ὁλότητος. Ὅταν σκέπτομαι τὸν ἑαυτό μου ὡς ὅλον, δὲν ἀπασχολοῦμαι μὲ τὸ νὰ συλλάβω κάποια ἄλλη κατάστασιν, ἀλλ’ ἀντίθετα ἐνδιαφέρομαι νὰ προσέξω κάθε στιγμὴ τῆς ζωῆς μου, ἐπειδὴ κάθε στιγμὴ ἀνήκει ἀκέραια μέσα σ’ αὐτὴ τὴν ὁλότητα. Ἐδῶ μιὰ αἰσθητικὴ ἀναλογία φαίνεται κατάλληλη: Τὸ νὰ δοῦμε τὴν ζωὴν σταθερὰ καὶ ὡς ὅλον, εἶναι νὰ ἐνδιαφερωμέθα γι’ ὅλα τὰ συμβαίνοντα, γιὰ ὅλες τὶς διασυνδέσεις τῆς, γιὰ τὴν ἀνάπτυξιν ὅλης τῆς πορείας τῆς. Ἀκόμη κάποιοι μπορεῖ νὰ θεωρήσῃ σπουδαῖο τὸ γεγονός ὅτι ἡ ζωὴ τοῦ ἔχει κάποιο ὕψος, κάποιο στυλ, κάποιο χαρακτήρα, ὅτι φανερώνει μιὰ ποικιλίαν καὶ πλοῦτον καὶ ὅτι αὐτὰ μπορούν νὰ ἐκτιμηθοῦν ἀξιολογικὰ. Ἐὰν ὁ ἀξιολογικὸς μονισμός, δηλαδὴ ἡ ἀξιολόγησις ποὺ κάνει κάποιοι καὶ μόνος τοῦ γιὰ τὴν ζωὴν τοῦ, εἶναι ἀναπόφευκτος, τότε καὶ ἡ ἀξιολογικὴ στάσις ποὺ ἔχει κάποιοι γιὰ τὸν προορισμὸν τοῦ εἶναι ἀναπόφευκτη.

Ἡ ἀντίληψη ὅτι ὁ θάνατος δίδει πληρότητα στὸν ἄνθρωπον προορισμό, μᾶς ὑποχρεώνει νὰ προσέξουμε τὸν ἄλλο πόλον τοῦ θανάτου, δηλ. τὴν γέννησιν. Ἡ γέννησις καὶ ὁ θάνατος ἐθεωρήθησαν ἀνέκαθεν ὡς τὰ θεμελιώδη συμβάντα τῆς ἀνθρώπινης ὑπάρξεως. Ἄλλ’ ἡ ἀρνητικὴ ἀποτίμησις τοῦ θανάτου συχνὰ ὠδήγησε καὶ σὲ μιὰ ὁμοίαν ἀρνητικὴν ἀντίληψιν γιὰ τὴν γέννησιν τοῦ ἀνθρώπου. Πολλοὶ σοφοί, ἄνθρωποι μὲ πείρα ζωῆς, ποὺ ὥστόσο ἀπογοητεύθησαν, ἰσχυρίσθησαν ὅτι ὁ θάνατος εἶναι ἓνα εἶδος συμφορᾶς. Ἡ μεγαλύτερη τραγωδία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὅτι ἐγεννήθη,

λέγει ο Σοφοκλής. Σε πολλά φιλοσοφικά και θρησκευτικά συστήματα η γέννηση λογίζεται ως υποβάθμιση, ως πτώση και όχι ως άνοδος. 'Αναμφιβόλως η θέα της τραγικής όψεως της ζωής, των άκρωτηριασμένων και άνεκπλήρωτων προορισμών μπορεί να εξηγήση την εμφάνιση μιάς τέτοιας διαθέσεως για την ζωή.

'Αλλ' εάν τὰ όσα υποστηρίζω είναι όρθά, εάν τὸ σύμπαν άποκτᾶ νόημα διὰ τοῦ ανθρώπινου προορισμοῦ, διὰ τῆς ἀνθρώπινης μοίρας, τότε κάθε εμφάνιση τῆς συνειδήσεως διὰ τῆς γεννήσεως ἑνὸς προσώπου εἶναι θρίαμβος καὶ προνόμιο. Εἶναι θρίαμβος γιὰ τὸ σύμπαν καὶ προνόμιο γιὰ τὸ ἀναδυόμενον ἄτομο. Κάθε γέννηση, ὡς γνωρίζουμε, όταν δὲν μᾶς ἔχη κατακυριεύσει ἡ ἀρνητικὴ διάθεση ποὺ ἐνσπείρει ἡ πεσσιμιστικὴ φιλοσοφία ἢ κάποια θρησκεία ἀρνούμενη τὸν κόσμον, μᾶς καλεῖ σὲ γιορτῇ. Αὐτὸ τὸ ζωτικὸ, τὸ ἐνισχυτικὸ τῆς ζωῆς ἔνστικτον μᾶς λέγει ὅτι ἡ ἀνθρώπινη γέννηση εἶναι κάτι ἐξαιρετικὰ εὐχάριστον. Οἱ γονεῖς ἐνδιαφέρονται μόνον γιὰ τὴν ὑγεία καὶ τὴν ἐπιβίωση τοῦ νεογέννητου, καὶ ἡ κυριαρχικὴ ἐλπίδα τῶν ἐκφράζεται στὶς εὐχές των γιὰ τὴν συνεχῆ εὐτυχία, πλήρωση καὶ ὁλοκλήρωση τοῦ νεογέννητου ἀνθρώπου. Δὲν εἶναι ἀταίριαστο νὰ μιλήσουμε γιὰ τὴν γέννηση ὡς θαῦμα, ὡς νίκη τῆς ζωῆς — ὅχι πάνω στὸ θάνατον ποὺ εἶναι ἀφευκτος — ἀλλὰ πάνω στὴ μὴ ζωὴ, πάνω στὴν ἄγνη σιωπῇ τοῦ κόσμου τοῦ στερημένου σημασίας καὶ ἀξίας, ποὺ τοῦ παρέχεται ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη συνείδηση. "Ενα πείραμα στὴ σκέψη θὰ διασαφήσῃ αὐτὸ τὸ σημεῖον.

Φαντασθῆτε τὴν ἱστορία τοῦ πλανήτου μας διαφορετικὴ ἀπ' ὅ,τι ὑπῆρξε. Στὸ κάτω-κάτω εἶναι συμπτωματικὸ γεγονός ὅτι ὁ homo sapiens ἀνεφάνη στὴ γῆ· διαφορετικὲς συνθήκες τοῦ ἡλιακοῦ συστήματος, ἢ ἀκόμη διαφορετικὲς γεωλογικὲς ἢ μετεωρολογικὲς καταστάσεις τῆς γῆς, θὰ καθιστοῦσαν τὴν ἀνάδυση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, ἢ καὶ πάσης ζωῆς, ἀνέφικτη. 'Αντ' αὐτοῦ μία σειρὰ ἀπὸ εὐνοϊκὰ κοσμικὰ συμβάντα ὡδήγησαν στὴν εμφάνιση τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὲς οἱ συνθήκες θὰ μπορούσαν νὰ ἦσαν ἀλλοιώτικες. "Ετσι εἰς ἐκτιμῶμε τὴν ζωὴν, εἰς τὴν βρίσκουμε γεμάτη ἀπὸ ἐνδιαφέροντα πράγματα, πολύτιμη καὶ ἱερή, ὀφείλουμε νὰ εἴμεθα εὐχαριστημένοι ποὺ δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ φωτίσῃ ἡ ζωὴ τὸν κόσμον μὲ γνώση, μὲ συνείδηση, μὲ τὶς πολυποίκιλες καὶ ἀνεξάντλητες διεργασίες τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ. "Ετσι ἐξεταζόμενα τὰ πράγματα, κάθε γέννηση εἶναι ἕνα σπουδαῖον συμβάν, ἐπειδὴ εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ φαινομένου ποὺ μετατρέπει τὸν νεκρὸ, σιωπηλὸν κόσμον σ' ἕνα ζωντανὸ καὶ δραστήριον κόσμον. Καταφεύγοντας σὲ μιὰ γλωσσικὴ ἀναλογία μπορούμε νὰ δοῦμε κάθε ἀνθρώπινη ζωὴ ὡς μία πρόταση (statement), τῆς ὁποίας ἡ γέννηση ἀποτελεῖ τὸ πρῶτον γράμμα καὶ ὁ θάνατος ἀποτελεῖ τὸ κλείσιμο τῆς περιόδου· ἡ γέννηση ἐπιτρέπει στὸ σύμπαν νὰ εἴπῃ τί αὐτὸ μπορεί νὰ εἶναι,

καθὼς αὐτὸ ἐκφράζεται μὲ τὴν μοναδικὴ προσωπικὴ πορεία κάθε ἀνθρώπινου προορισμοῦ.

Τὸ ἐνδιαφέρον μας νὰ δοῦμε τὴν ζωὴ ὡς μία διαδρομὴ ἀπὸ τὴν γέννηση ἕως τὸν θάνατο, ὡς ἓνα προορισμὸ ἐν ἐξελίξει μᾶς ὡθεῖ νὰ προσέξουμε τὴν σχέση μετὰ τοῦ παρόντος καὶ τοῦ παρελθόντος καὶ μετὰ τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος. Κατὰ συνέπεια μᾶς ὑποχρεώνει νὰ ἐξετάσουμε τὴν ἔννοια τοῦ χρόνου σὲ σχέση μὲ τὴν ἔννοια τοῦ προορισμοῦ.

β) 'Ο προορισμός και ὁ χρόνος

Ἐξεταζόμενες ἐξ ἐπόψεως τοῦ προορισμοῦ (destiny) οἱ τρεῖς διαστάσεις τοῦ χρόνου —παρελθόν, παρὸν καὶ μέλλον— εἶναι ἀφαιρέσεις (abstractions). Πράγματι, αὐτὸ φαίνεται νὰ συμβαίνει μὲ κάθε σημαντικὸ γεγονός τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καὶ ὄχι μόνον σὲ σχέση μὲ τὴν ἰδέα τοῦ προορισμοῦ λαμβανομένου ὡς ὅλου. 'Ο χρόνος μπαίνει μέσα στὴν πείρα μας καὶ μὲ τὶς τρεῖς διαστάσεις του κατὰ τρόπον ἄμεσο· καὶ οἱ τρεῖς ὅψεις συνάπτονται πρὸς κάθε στιγμή τοῦ χρόνου. Εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ δώσουμε κάποια σημασία στὴν ἀντίληψη ἑνὸς εἰδικοῦ παρόντος ἢ στὰ χρονικὰ σημεῖα. Βλέπουμε τὰ συμβάντα καὶ τὶς πράξεις πάντοτε σὲ χρονικὸ πλαίσιο, ἐκ τοῦ ὁποῖου «ἀπορρέουν», καὶ προληπτικὰ γιὰ τὰ ἀποτελέσματα ποὺ θὰ ἔχουν στὸ μέλλον εἴτε τὸ ἄμεσο εἴτε τὸ μακρινό. Ἡ μνήμη καὶ ἡ προληπτικὴ κατάσταση τοῦ πνεύματος (anticipation) δὲν εἶναι ἰδιάζουσες καταστάσεις τῆς συνειδήσεως· αὐτὲς ὑπάρχουν μέσα σὲ κάθε κανονικὴ συνείδηση. Οἱ τρόποι τῆς ἐμφανοῦς ἀναμνήσεως ἢ τοῦ στοχασμοῦ καὶ ἡ ἐξάσκηση στὴν πρόβλεψη εἶναι ἰδιαίτερες ὅψεις τῆς συνειδήσεως ποὺ χρησιμοποιοῦνται σὲ ὀρισμένες κατάλληλες συνθήκες. Κατ' ἀντίθεση, καθημερινὰ συμβάντα, διαδικασίες καὶ πράξεις λαμβάνουν νόημα, ἐπειδὴ ἐντάσσονται σ' ἓνα πλαίσιο (context), μέσα στὸ ὁποῖο τὸ παρελθόν καὶ τὸ μέλλον ἐπιτελοῦν κάποιο ἔργο. Βλέπω ἓνα συμβάν ὡς ἀποτέλεσμα κάποιου ἄλλου συμβάντος ἢ κάποιας ἄλλης προσπάθειας καὶ ἐκτιμῶ τὴν σημασία του ἐξετάζοντάς το καὶ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ ὅτι αὐτὸ εἶναι πιθανὸ νὰ προκαλέσῃ ἄλλες καταστάσεις.

Ἐν σχέσει μὲ τὴν ἀξιολογικὴ συνείδηση ἐνίστε στηριζόμεθα ἐπάνω σὲ ὅ,τι συνέβη σὲ μᾶς κατὰ τὸ παρελθόν. 'Αλλ' ἐξ' ἴσου εἶναι δυνατόν νὰ προσβλέπουμε πρὸς τὸ μέλλον μὲ φόβο, ἐλπίδα καὶ μὲ διάθεση προσδοκίας. Σὲ κάθε περίπτωσιν βλέπουμε τὸ παρὸν μὲ τὸ φῶς τοῦ παρελθόντος καὶ τὴν προσδοκίαν τοῦ μέλλοντος. 'Απ' αὐτὴ τὴν ἀποψη ἡ ἀνθρώπινη συνείδηση εἶναι δίκαιη καὶ δημοκρατικὴ, διότι δίδει ἴση προσοχὴ καὶ στὶς τρεῖς ὅψεις-διαστάσεις τοῦ χρόνου. Οἱ ἐπακόλουθες συγκινήσεις τῆς συνειδήσεως, εἴτε θετικὲς εἴτε ἀρνητικὲς, τρέφονται μὲ ὅ,τι συνέβη ἢ μὲ ὅ,τι

θὰ συμβῇ. Καθὼς ἡ G. Eliot λέγει (στὸ ἐπίγραμμα τῆς στὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ 8ου βιβλίου τοῦ ἔργου τῆς *Middle march*):

Πλήρεις ψυχὲς εἶναι διπλοὶ καθρέφτες
 ποὺ ἀκίνητοὺν τὴν ἀτέλειωτη θέα
 τῶν προτέρων ὡραίων πραγμάτων,
 ποὺ ἐπαναλαμβάνουν τὰ περασμένα.

Οἱ φιλοσοφίες τοῦ «ἐπωφελήσου τὴν κάθε μέρα τῆς ζωῆς σου» (*carpe diem*) παρὰ τὴν ἐπιφανειακὴ τους ἐλκυστικότητά (ἐξ αἰτίας τῆς ἐπιδράσεως μιᾶς ἀμφιβόλου ἀντιλήψεως τοῦ χρόνου), εἶναι προωρισμένες νὰ ὀδηγοῦν σὲ ἀπογοητεύσεις. Δὲν εἶναι ἀρκετὰ ρεαλιστικές. Ἀκόμη καὶ ἡ ἔντασις τῆς στιγμιαίας ἐκστάσεως σημαδεύεται μὲ παροδικὰς ὥσεις τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ μέλλοντος. Καὶ οἱ τρεῖς ὥσεις τοῦ χρόνου διαποτίζουν κάθε στιγμή τῆς ζωῆς. Ἔτσι ὁ χρόνος συνενώνει καὶ συγκολλᾷ τὸ ἄτομο μὲ τὸν προορισμό του. Ἡ παρεμβολὴ τῆς καθημερινότητος εἶναι φυσικὰ χρήσιμη ὡς θεραπευτικὸ τέχνασμα, ἐφαρμόσιμο σὲ εἰδικὰς περιπτώσεις, στὶς ὁποῖες μία ἀσυνήθιστη κατάσταση ἔχει καταλάβει τὴν συνείδηση τοῦ προσώπου, δηλαδὴ, ὁσάκις εἶτε τὸ παρελθὸν εἶτε τὸ μέλλον ἔχει ἀποκτήσει ἀσυνήθιστη ἔντασις καὶ προβολή. Κάποιος μπορεῖ νὰ ἔχῃ εἰδικούς λόγους, συνειδητοὺς ἢ μὴ συνειδητούς, γιὰ νὰ δίδῃ ἀποκλειστικὴ σημασίαν σὲ μία ἀπὸ τίς χρονικὰς ὥσεις. Ἔτσι, κάποιος μπορεῖ νὰ καθιστᾷ τὸ παρελθὸν ἀποκλειστικὸ ἀντικείμενον τῆς συνειδήσεώς του διὰ τῆς ἐσκεμμένης προσπάθειας, καθὼς ὁ Marcel Proust ἔκανε στὸ ἔργο *Ἀνάμνησις τῶν περασμένων*. Εἶναι δυνατόν ἡ συνείδησις κάποιου νὰ συγκριθῇ μὲ τὸ παρελθόν, μὲ τὴν λεπτομερὴ ἀναπαράστασις καὶ ἐπανεξέτασις τῶν προηγουμένων σταδίων τῆς πορείας του, ἔτσι ποὺ αὐτὴ θὰ ἀρχίζῃ μὲ τὴν πρώϊμη παιδικὴ ἡλικία καὶ ποτὲ νὰ μὴν εἰσέρχεται στὸ κατῳφλι τοῦ παρόντος μὲ κατεύθυνση τὸ μέλλον. Ἡ συχνότης αὐτοῦ τοῦ φαινομένου ὑπεχρέωσε τὸν Ἀλ. Πούσκιν νὰ ἐρωτᾷ: μήπως ἡ μνήμη εἶναι ἡ ἰσχυροτέρα ἰκανότης τοῦ νοῦ, ἡ ὁποία μαγεύει κάθε τι μὲ τὴν δύναμή της;

Ἡ προσπάθεια τοῦ Προύστ εἶναι μία δραματικὴ ὑπόμνησις ποὺ δηλοῖ ὅτι ἐξ ἐπόψεως τοῦ ἀξιολογικοῦ παρόντος ὀρισμένες παρωχημένες ἐμπειρίες μπορεῖ νὰ φαίνονται μεγάλες καὶ νὰ ἀσκοῦν μαγνητικὴ ἐπιρροή. Εἶναι δυνατόν νὰ βεβαιώσω διὰ αὐτό μου καὶ τὸν κόσμον μου μὲ τὸ νὰ διατηρῶ καὶ νὰ συγκεντρώνω διὰ τῆς ἀναμνήσεως ἐπεισόδια καὶ σχέσεις ποὺ ἔζησα κάποτε. Ἀλλ' αὐτὸ εἶναι δυνατόν μόνον, ἐπειδὴ ὁ προορισμός μου εἶναι μία ὑπόθεσις συσσωρεύσεως στοιχείων· ἡ δὲ ἐναποθήκευσις τῶν νοηματικῶν ἐπεισοδίων καὶ ἐμπειριῶν ἀπαιτεῖ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου. Ἡ ζωὴ μου ἀποκτᾷ νόημα καὶ ἀξία καθὼς πληροῦται, καθὼς ὁ θησαυρὸς τῆς μνήμης μου γίνεται πλουσιώτερος. Οὐδεὶς γνωρίζει τὴν πλήρη ἔκτασις τῆς εὐτυχίας του ἢ τῆς δυστυχίας του παρὰ μόνον ὅταν προσεγγίξῃ πρὸς τὸ τέλος, πρὸς τὸν θάνατον.

"Όμως θά ήταν λάθος νά παραβλέψουμε τήν αντίθετη θέα πρός τό παρελθόν. 'Η νοσταλγική θέα τού παρελθόντος μου είναι μόνον μία μορφή όλοκληρώσεως τού προορισμού μου. 'Υπάρχουν περιπτώσεις, ιδιαίτερα αὐτές πού συνάπτονται μέ τήν ενεργητική, ένθουσιαστική καί εὐχάριστη κατάσταση τού πνεύματος, κατά τίς όποιες χαίρομαι τήν άνάδυση τού μέλλοντος μέσα στοῦ παρόν μου. Αὐτή ή εμφανής άντιστροφή τής ψυχικής μου στάσεως έναντι τού χρόνου είναι έντελώς κατανοητή, εάν βλέπω τήν ζωή μου ύπό τό πρίσμα τού προορισμού μου. Πράγματι, μπορεί νά άγωνιῶ νά φθάση ό καιρός στοῦ μέλλον. Είναι δυνατόν νά νοιώθω τήν αύρα τού μέλλοντος νά πληρώνη τά στήθη μου. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο καλοτυχίζω τήν εὐκαιρία γιά νά άνοιξω τήν προοπτική τής ζωής μου πρός τό μέλλον. Θεωρῶν τήν ζωήν μου ὡς προορισμό, μπορῶ νά τήν δῶ ύπό συνολική προοπτική.

"Όταν ή έννοια τού προορισμού κινηθῇ πρός τό κέντρον τής αὐτοσυνειδησέως μας, θά εἴμεθα σέ θέση νά άποφύγουμε μέχρις ένός σημείου τό άναπόφευκτο άρνητικό έπακόλουθο τής συνειδήσεως, δηλαδή τήν τάση τής σκέψεως νά θραύη τήν έμπειρία σέ μεμονωμένα στοιχεῖα καί μικρά-μικρά κομμάτια. Αὐτή ή κατάσταση είναι άναπόφευκτη, έπειδή όλη ή σκέψη άπαιτεῖ προσοχή, συγκέντρωση, καθορισμό τής ταυτότητος καί έπιλογή τῶν στοιχείων άπό τό περιβάλλον (context). 'Αλλά τό άποτέλεσμα μπορεί στήν περίπτωση αὐτή νά είναι μία διαστρέβλωση, μία σειρά άπό στατικές μορφές ή θραύσματα πού δέν συνάπτονται πρός ένα συνεχές όλον. 'Η άντίληψη περί τής οὐσιώδους τριπλῆς ὄψεως τού χρόνου μπορεί νά διορθῶσιν αὐτή τήν άδυναμία τής συνειδήσεως, ή τοῦλάχιστον μπορεί νά ὁδηγήσιν στήν άναγνώριση ὅτι ή συνείδηση ὄχι μόνον κερματίζει άλλ' έπίσης συνενώνει τά άντικείμενα. Μία πρακτική έφαρμογή αὐτῆς τής καταστάσεως θά ήτο ή περίπτωση κατά τήν όποίαν καί ὅταν άκόμη σκέπτομαι κάποιο μελλοντικό συμβάν, πού κυριαρχεῖ στή συνειδήσή μου —εἴτε ὡς προσδοκώμενο εἴτε ὡς προκαλοῦν τόν φόβο— παρά ταῦτα θά μπορῶ νά ἔχω συνείδηση τής τρισδιαστάτου ὄψεως του. "Όταν τό συμβησόμενο ἔλθῃ, τότε θά προσαρμοσθῇ στοῦ τριπλοῦν σχῆμα τού παρελθόντος-παρόντος-μέλλοντος. Αὐτή ή σκέψη είναι δυνατόν πράγματι νά ρυθμίση τούς φόβους μου ή τίς προσδοκίες μου μέ τό νά μέ ένθαρρύνῃ στοῦ νά λαμβάνω πάντοτε ύπ' ὄψη τόν ευρύτερο προορισμό μου, ὁ όποιος άναπτύσσει ὅλες τίς έπί μέρους στιγμές μου. Κατά συνέπεια, μπορῶ νά δῶ κάθε στιγμή τής ζωής μου ὡς δυνάμει κέντρον, εκ τού όποίου ὅλα τά συμβάντα εκπέμπονται καί κατευθύνονται πρός τόν ἔσχατο ὀρίζοντα τού προορισμού μου, πού περικλείει τά έπί μέρους τμήματα τής πορείας μου μέ τόν όποιον σέ κάθε στιγμή σχετίζομαι κανονικά καί φυσικά.

"Αν καί ό χρόνος ἔχῃ τρεῖς ὄψεις-διαστάσεις, τό παρόν δέν ἔξαρτᾶ-

ται πάντοτε από τὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον. Ὑπάρχουν φυσικὰ ἐμπειρίες πού ὄχι μόνον ἐξαρτῶνται, ἀλλὰ πλήρως καθορίζονται ἀπὸ τὸ παρελθὸν ὡς π.χ. εἶναι οἱ πράξεις πού γίνονται ἀπὸ συνήθεια καὶ οἱ ψυχολογικοὶ καταναγκασμοί. Ὁμοίως μία πράξη πού ἀρχίζει ἀπὸ ἓνα σκοπὸ μπορεῖ νὰ περιγραφῇ ὡς ἀποτέλεσμα αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ. Ἀλλ' ὑπάρχουν ἐμπειρίες, κατὰ τὶς ὁποῖες τὸ παρὸν εἶναι πλήρως ἀνοικτὸ εἴτε πρὸς τὸ παρελθὸν εἴτε πρὸς τὸ μέλλον εἴτε καὶ πρὸς τὰ δύο.

Ἡ ψυχὴ μπορεῖ νὰ περιδιαβάξῃ τὸ παρελθὸν ἐλεύθερα στὶς ἀναμνήσεις, στοὺς ρεμβασμοὺς ἢ στὶς συνειδητὲς προσπάθειες γιὰ ἀνάπλαση τοῦ παρελθόντος. Ποιὲς ἀπὸ τὶς παρωχημένες εἰκόνες θὰ ἔλθουν στὸ παρὸν μου ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν παρούσα διάθεσή μου καὶ ἀπὸ τυχαίους συνειρμούς. Γενικῶς ὅ,τι ἔρχεται στὴν ἐπιφάνεια τῆς μνήμης μου δὲν προκαθορίζεται, γιὰτὶ δὲν ὑπόκειται στὴ βούλησή μου ἢ σὲ καθιερωμένα πρότυπα. Ἀπλῶς συμβαίνει. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ διακρίνουμε τὴν κατάσταση αὐτὴ ἀπὸ τὴν περίπτωση πού ἡ ψυχὴ μας κατευθύνεται ὑπὸ τὴν ἐπίδραση ὑποσυνειδήτων κινήτρων ἢ ὑπὸ τὴν πίεση κάποιου καταναγκασμοῦ. Ἡ διάκριση αὐτὴ εἶναι ἀναγκαία γιὰ νὰ ἀποφύγουμε τὸ σκληρὸ δόγμα τῆς καθολικῆς ψυχικῆς αἰτιοκρατίας. Μία σκέψη ἢ ἀνάμνηση ἀπλῶς ἔρχεται στὸ νοῦ μας καὶ δὲν φέρει μαζί της κλωστὲς πού τὴν συνδέουν μὲ κρυμμένες θεωρητικὲς ὑποθέσεις a priori μορφῆς.

Ἀλλ' οἱ αὐθορμήτως συμβαίνουσες σκέψεις ἢ εἰκόνες μπορεῖ νὰ συνδέωνται μὲ κάποια παρούσα ἢ μέλλουσα δυνατότητα διὰ τῆς φαντασίας. Μία νέα σύνδεση μπορεῖ νὰ φανῇ, δίδουσα ἔτσι μία νέα σημασία στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον συνάπτονται οἱ ἐμπειρίες μας. Μέγα μέρος ἀπὸ τὴν δημιουργικότητα τῶν μυθιστοριογράφων ἢ τῶν ποιητῶν κινεῖται μέσα στὴν δυνατότητα συνδέσεως τῶν ἐλευθέρως κινουμένων μνημονικῶν εἰκόνων μὲ θέματα ἢ μὲ ὁράματα πού ἐπιδιώκουμε νὰ οἰκειωθοῦμε. Αὐτὰ τὰ θέματα καὶ οἱ ἐνοράσεις συνήθως δὲν ἔχουν πλήρως δομηθῇ ἀλλ' εἶναι μόνον προχείρως ἢ σκιωδῶς σχηματισμένα, περιμένοντας τὴν εὐκαιρία πού θὰ συνδέσῃ τὸ παρελθὸν μὲ τὸ μέλλον μέσα σὲ μία ἐνδιαφέρουσα σύλληψη.

Ἡ διασύνδεση τῶν τριῶν ὧσεων τοῦ χρόνου δὲν ὑποχρεώνει τὴν ψυχικὴ μας ζωὴ σὲ σταθερὸ προσανατολισμὸ ἐνὸς στόχου. Ἐπειδὴ διάφορα ἀπροσδόκητα θέματα τοῦ παρελθόντος μποροῦν νὰ ἔρχωνται ἐκάστοτε στὴν ἐπιφάνεια, ὁ ἀπροκατάληπτος καὶ ἐλεύθερος νοῦς δὲν δεσμεύεται a priori καὶ μπορεῖ νὰ μᾶς παρουσιάσῃ ἐκπληκτικὲς σκέψεις, ἰδέες καὶ εἰκόνες. Τὸ νὰ εἶσαι ἀνοικτὸς στὶς ἐμπειρίες σημαίνει νὰ ἀφίνης τὸν ἑαυτό σου νὰ ἐκπλησσεταὶ ἀπὸ τὰ συμβαίνοντα. Ἡ ἀνακάλυψη δὲν εἶναι πάντοτε ἀποτέλεσμα προσπάθειας. Ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου πρέπει νὰ παραμένῃ ἐλεύθερος καὶ νὰ μὴ ἀποκλείῃ τέτοιες δυνατότητες.

'Αλλ' ακόμη και ή άνοικτη στάση του παρόντος προς τὰ συμβάντα του παρελθόντος και τὰ συμβησόμενα του μέλλοντος προϋποθέτει τήν τριπλή όψη του χρόνου. 'Η συνείδηση είναι έσωτερικά χρονική και τρισδιάστατη. Είναι μία κατάσταση συνδέσεως τών διαφόρων νημάτων και στοιχείων του ειδέναι. Τό νά συγκεντρώνης τήν συνείδηση σέ μιá στατική ένόρραση είναι ώσάν νά τήν καταστρέφης. Τό άντικείμενο του στοχασμού, ακόμη και του «υπερβατικού», δέν είναι κάτι χωρίς διαστάσεις και όψεις. Μία ευδαίμων θέα είναι ζωοποιός και παλμώδης και όταν ακόμη έκπέμπη ειρήνη και μακαριότητα. Και ή θέα ένός προσώπου επίσης μάς πηγαίνει πέρα από τήν αίσθητή θέα και επιφάνεια, μέσα στον κόσμο της ψυχής του. Είναι αμφίβολο εάν οι μυστικές έκστάσεις συνίστανται στο κοίταγμα ένός στατικού και άκίνητου δεδομένου (datum). 'Επειδή ή μυστική θέα συγκεντρώνει μέσα της τήν όλότητα της αξίας και του νοήματος και αυτή θά πρέπει νά είναι ζωντανή, δραματική, παλλομένη. 'Η ροή του χρόνου μπορεί νά φαίνεται έν στάσει, αλλά μέσα σ' αυτή τήν φαινομενική στάση υπάρχει ό παλμός της χαροποιού πληρότητας. 'Η θέα μπορεί νά φαίνεται άκίνητη, άλλ' ή ψυχή του μυστικού δέν είναι άκίνητη· αυτή ζη τήν κίνηση της έξαντλήσεως του προορισμού της. Και μιá τέτοια στιγμή δέν μπορεί νά είναι μονοδιάστατη χρονικά.

Φυσικά στην καθημερινή ζωή δέν είναι ανάγκη νά ασχολούμαι με όλόκληρο τον προορισμό μου. "Ένα τέτοιο ένδιαφέρον είναι κατάλληλο μόνον για ειδικές στιγμές. 'Αλλ' είναι επιθυμητό νά ασκούμεθα ώστε νά βλέπουμε τον χρόνο με τρεις όψεις και όχι ως μιá διαδοχή σημείων άνευ διαστάσεων. Τό νόημα μιáς έμπειρίας άναφάνεται εκ της συνδέσεως πού έχει αυτή προς τό παρελθόν και τό μέλλον. Μόνον διά της συνολικής θεάσεως τών τριών όψεων μπορούμε νά εκτιμήσουμε πλήρως τό τί συμβαίνει κάθε φορά. 'Η φράση «συμβαίνει» βοηθεί έδω νά κάνουμε ώρισμένες παρατηρήσεις. Ουσιώδες γνώρισμα της συνειδήσεως είναι ή δραματική ύπ' αυτής σύνδεση τών συμβαινόντων. Τό συνειδέναι είναι τό ειδέναι κάτι μαζί με κάτι άλλο. Σε κάθε περίπτωση πρόκειται για σύνδεση και σύναψη συμβάντων είτε αυτά είναι παρελθόντα είτε μελλούμενα.

Είναι λοιπόν σαφές ότι, ως χρησιμοποιώ τήν έννοια του προορισμού (destiny), αυτή δέν συνδέεται με τήν έννοια της μοίρας (fate), ως αυτή έξωτερικά μάς επιβάλλεται. 'Η κλασσική έκφραση "amor fati" («έρως του πεπρωμένου») μπορεί νά κατανοηθί έτσι ώστε νά μη έχη τήν έννοια της καταδίκης ή της καταπίεσεως. Μπορεί νά κατανοηθί ως άγάπη της ζωής, άγάπη της ζωής μου, του ίδικού μου προορισμού. Για τούτο μπορώ νά αγαπώ τον έαυτό μου ως εκείνη τήν μοναδική έκφραση στην όποιαν τό σύμπαν λαμβάνει πραγματικότητα δι' έμού, ως όντος έχοντος προορισμόν. 'Η έννοια της μοίρας, ως τήν συλλαμβάνει λαμπρά ή άρχαία έλ-

ληνική τραγωδία, ἐνῶ στρέφει τὴν προσοχή μας στὸ στοιχεῖο τῆς ἀδυσώπητης καταστροφῆς τῶν ἀνθρωπίνων ἀξιών, ἀποκτᾷ τὸ νόημά της ἐκ τοῦ ὅτι σημαδεύει μόνον μερικὲς δυνατότητες τοῦ ἀνθρώπινου προορισμοῦ. Ἡ ἔννοια τῆς τραγωδίας εἶναι μία ἀξιολογικὴ κρίση γιὰ τὴν ἀνευ σκοποῦ καταστροφή καὶ τὰ ἀδίκᾳ βάσανα. Καὶ καθὼς μέτρον τὸ σύμπαν ὡς ὅλον δὲν ἐγγυᾶται τὴν ἀποφυγὴ μιᾶς τέτοιας καταστροφῆς, ἡ μοιραία κατάληξη τοῦ ἀνθρώπινου προορισμοῦ μπορεῖ νὰ εἶναι μιὰ ρεαλιστικὴ ὑπόμνηση σὲ μᾶς. Ἡ καταστροφή καὶ τὰ βάσανα εἶναι ἰδιαίτερα ὀδυνηρά, ὅταν προσβάλλουν νέους ποὺ δὲν εἶχαν τὸν χρόνο νὰ ἐκπληρώσουν τὶς κανονικὲς καὶ ἐπιθυμητὲς δυνατότητες τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως. Αὐτὸ τὸ στοιχεῖο τῶν κατεστραμμένων ἐλπίδων καὶ τῶν προσδοκιῶν μᾶς γεμίζει μὲ λύπη. Μία ἀπὸ τὶς πιὸ σκληρὲς καταστάσεις μας εἶναι νὰ ἀντιμετωπίσουμε τὴν πιθανότητα, ὅτι τὰ σχέδιά μας, οἱ ἐπιθυμίες καὶ οἱ ἐλπίδες μας μένουν ἀνεκπλήρωτες.

Μία σκέψη ποὺ θὰ μπορούσε νὰ μαλακώσῃ τὰ σκληρὰ χτυπήματα τῆς τύχης εἶναι ἐκείνη ποὺ τονίζει ὅτι, ἐκτὸς ὀρισμένων περιπτώσεων, κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ κατηγορηθῇ γιὰ τὴν μοῖρα του. Τὸ πεπερασμένο καὶ τὸ μερικὸ κάθε ἀνθρώπινου προορισμοῦ ἀφίνει πάντοτε ἀνοικτὴ τὴν δυνατότητα ὅτι, μέσα στὸ εὐρὺ πλαίσιο τῆς ἀνθρωπίνης ἱστορίας, μερικοὶ ἀνθρώπινοι προορισμοὶ μπορεῖ νὰ μὴ λάβουν τὴν πλήρη ἀνάπτυξή τους ἢ μπορεῖ νὰ τερματισθοῦν ἀπὸτομα καὶ σύντομα. Τὸ νὰ ἀποδεχθούμε αὐτὴ τὴν ἀναπόφευκτὴ κατάστασις εἶναι ἀπίστευτα δύσκολο καὶ ὅταν τοῦτο γίνεταί, τότε ὑπάρχει ὁ θρίαμβος τῆς ἀληθείας ἐνάντια στὶς δυσχέρειες. Ἡ δυνατότης μας νὰ συνεχίσουμε, νὰ διατηρήσουμε τὰ σχέδιά μας σὲ στιγμὲς ἀπελπισίας καὶ ἀδυναμίας μπορεῖ νὰ αὐξηθῇ, ἐὰν μπορούμε νὰ ἀναγνωρίσουμε τὸ θετικὸ περιεχόμενο μέσα στὴν ὅλη ἐξέλιξη τοῦ προορισμοῦ μας, τῆς μοίρας μας.

Ἐπάρχει κάποια ἀλήθεια στὴν κοινὴ ἀντίληψη, ὅτι ἡ μοῖρα μᾶς ἐπιβάλλεται ἀπὸ ἔξω. Δὲν διάλεξα, π.χ., νὰ γεννηθῶ σὲ ἓνα ὀρισμένο χρόνο καὶ τόπο, σὲ μία ὀρισμένη ἱστορικὴ στιγμή. Ἔτσι πρέπει νὰ «ἀποδεχθῶ τὸ σύμπαν», ὅπως μοῦ δόθηκε. Καθὼς «ζῶ τὴν ζωὴ μου» διάφορα στοιχεῖα εἰσέρχονται μέσα σ' αὐτὴν προερχόμενα ἀπὸ ἐξωτερικὰ συμβάντα ποὺ δὲν ἐλέγχω καὶ ἀπὸ τὶς ἀποφάσεις ἄλλων ἀνθρώπων. Ὁρισμένα ἐξ αὐτῶν εἶναι εὐπρόσδεκτα, ἄλλα ὄχι. Ἀλλὰ διευρύνουν καὶ ἀνεβάζουν τὴν ἐμπειρία μου καὶ ἄλλα τὴν περιορίζουν· πολλὰ ἀφομοιώνονται εὐκολὰ μέσα στὴν πορεία τῶν σχεδίων τῆς ζωῆς μου, ἄλλα ἀφίνουν τὰ μόνιμα σημάδια τους: τοῦ θριάμβου, τῆς ἐπιτυχίας ἢ καὶ τῶν τραυματισμῶν. Χρειάζεται νὰ ἀναπτύξουμε τὴν ἱκανότητα νὰ δεχώμεθα τέτοια συμβάντα μέσα στὴν μοῖρα μας, στὸν προορισμὸ μας. Κατὰ κάποιον τρόπο πρέπει νὰ μάθω νὰ γίνω ὁ θεατὴς τῆς δικτῆς μου μοίρας, τοῦ δικοῦ μου προορισμοῦ.

Ἄκόμη καὶ οἱ ἀπογοητεύσεις παρουσιάζονται σὲ μᾶς προκλητικά. Δὲν ἀποτελοῦν ἀναγκαίως κάτι τὸ κακό, ἐπειδὴ εἶναι δυνατόν νὰ φυτεύσουν μέσα μας τοὺς σπόρους τῆς ἀναπτύξεως πού ὀδηγοῦν σὲ μιὰ βαθειὰ κατανόηση. Πολλοὶ σοφοὶ ἐπεσήμαναν τὴν δύναμη τοῦ πόνου νὰ φέρη σὲ φῶς τὸ πλούσιο ἀπόθεμα τῶν δυνάμεων μέσα στὸν ἄνθρωπο. Ὁ πόνος μπορεῖ νὰ μᾶς καθαρῇ καὶ νὰ μᾶς ἐνδυναμώη στὴν ἀντοχὴ καὶ στὸ χαρκτηῖρα. Ἔτσι, λυπηρὰ καὶ εὐχάριστα συμβάντα, τοποθετημένα μαζί μέσα στὸ εὐρὺ πλαίσιο τοῦ προορισμοῦ μας καὶ διατηρημένα στὴν μνήμη μας, μποροῦν νὰ καταστοῦν ἡ προσωπικὴ μας περιουσία καὶ νὰ δώσουν ἀκριβὲς καὶ σαφὲς περιεχόμενο στὴν κατανόηση τοῦ ἑαυτοῦ μας. Ἔτσι ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ περιλαμβάνει τὸν μετασχηματισμὸ ἐξωτερικῶν συμβάντων σὲ ἐσωτερικὰ φαινόμενα. Εἰδικὲς ἐκδηλώσεις τοῦ κόσμου ἀφομοιώνονται στὸ ἐγώ μου, στὸν ἀτομικὸ καὶ γιὰ τοῦτο μοναδικὸ προορισμὸ μου.

γ) *Ὁ ἀνθρώπινος προορισμός καὶ ἡ ἀθανασία*

Ἡ ἰδέα τῆς ἀθανασίας φαίνεται νὰ στηρίζεται πάνω σὲ ἐσφαλμένη ἀντίληψη γιὰ τὴν φύση τοῦ χρόνου. Ὁ χρόνος χαρακτηρίζεται ἐσωτερικὰ ὡς τριδιάστατος, ὡς παρελθόν, παρὸν καὶ μέλλον. Ἡ ἐννοία τῆς ἀθανασίας φαίνεται νὰ ἔχη μόνον μία διάσταση. (Ὁ W. James παρεπονεῖτο ὅτι δὲν ὑπάρχουν νέα στὸν οὐρανό). Σὲ ἓνα ἀθάνατο ὄν τὸ παρελθόν καὶ τὸ μέλλον χάνουν τὰ ἰδιάζοντα χαρακτηριστικά τους καὶ ὁ χρόνος μεταμορφώνεται σ' ἓνα εἶδος αἰωνίου παρόντος. Ἡ ἰδέα τῆς ἀθανασίας τρέφεται ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ χρόνου καὶ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἐννοιολογικὴ ἰσοπέδωση τῶν δύο διαστάσεων (ὄψεων) τοῦ χρόνου. Ἔτσι εἶναι δυσχερὲς νὰ δοῦμε τὴν σχέσιν τῆς μὲ τὸν χρόνο. Εἶναι αὐτὴ ἀτελείωτη διάρκεια ἢ εἶναι ἀχρονότης; Οἱ ἄπλοϊ θιασῶτες τῆς ἀθανασίας τείνουν νὰ σκέπτονται ὅτι εἶναι χρονικὴ διάρκεια χωρὶς τέρμα. Ἔτσι αὐτοὶ πράγματι φαίνονται νὰ τονίζουν τὴν κοινὴ ἀντίληψη τοῦ χρόνου, κατὰ τὴν ὁποία τὸ μέλλον ἀναγνωρίζεται ὡς ἡ οὐσιωδεστέρα καὶ σπουδαιότερα διάσταση τοῦ χρόνου. Οἱ φιλοσοφικῶς προηγμένοι ὑπέρμαχοι τῆς ἀθανασίας βλέπουν αὐτὴ τὴν ἐννοιολογικὴ δυσκολία καὶ προτιμοῦν νὰ ἀντιλαμβάνωνται τὴν ἀθανασία ὡς ἀχρονότητα, ὡς κάτι πού δὲν ἔχει σχέσιν μὲ τὸν χρόνο. Ἀλλὰ δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ δοῦμε πῶς τὸ ἀχρονον σχετίζεται μὲ τὸν χρόνο. Ὑπ' αὐτὴ τὴν ἐποψὴ ἡ ἰδέα τῆς ἀθανασίας δὲν εἶναι κάτι τὸ θετικό. Ἡ ἀχρονότης δὲν φαίνεται νὰ εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ μιὰ λογικὴ ἄρνησις τοῦ χρόνου καὶ ἔτσι δὲν ἔχει μόνη τῆς περιεχόμενο. Ἐδῶ τὸ πῆδημα πρὸς τὸ ὀλοκληρωτικὰ ὑπερβατικό, πρὸς τὸ μυστηριῶδες φαίνεται ὡς ἡ μόνη διέξοδος, καὶ ἡ ὁποία συνηθέστερα ἀκολουθεῖται, μὲ ἀβέβαιες συνέπειες γιὰ τὴν πνευματικὴ συνείδηση.

Ἡ εἰκόνα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς ὡς προορισμοῦ δὲν χρειάζεται νὰ ἀναμειχθῇ σ' αὐτὸ τὸ ἄλυτο πρόβλημα. Κάθε ἀνθρώπινη ζωὴ εἶναι περιορισμένη. Ἀρχίζει σὲ ἓνα χρονικὸ σημεῖο καὶ τελειώνει σὲ κάποιον ἄλλο. Ἀλλὰ κάθε ἀνθρώπινη ζωὴ ἔχει μιὰ ἰδιάζουσα μοῖρα, ἓνα ἰδιάζοντα προορισμό. Ὁ προορισμός της αὐτὸς φωτίζει τὸ σύμπαν. Οἱ ἀτομικὲς πράξεις τῆς συνειδήσεώς μου ἐνώνουν μὲ τὴν γνώση, μὲ τὴν μνήμη καὶ τὴν προσδοκίαν, τὶς δυνατότητες καὶ τὶς ἀξίες ποὺ ὑπάρχουν στὸ σύμπαν καὶ τὸ ἀνοίγουν μπρὸς στὴν ἐμπειρία μου. Κάθε τέτοια πράξις τῆς συνειδήσεως εἶναι μοναδική, ἀκατάστροπτη καὶ ἀθάνατη, ἐὰν θεωρηθῇ ὑπὸ τὴν ἐποψὴ τῆς μὴ σὲ χρονικὰ πλαίσια περικλειομένης καταστάσεως τοῦ ὅλου σύμπαντος. Ὅμως ὁ χρόνος μὲ τὶς τρεῖς διαστάσεις του εἶναι δυνατός μόνον γιὰ τὴν συνείδηση· ἔτσι, ἐὰν δὲν ἀπαίτοῦμε νὰ εἶναι ὁλόκληρο τὸ σύμπαν συνειδητὸ (πρᾶγμα ποὺ δὲν ἔχουμε λόγους νὰ τὸ κάνουμε), ἡ γνώμη ὅτι κάθε ἀνθρώπινος προορισμός καὶ κάθε στιγμή μέσα σ' αὐτόν φέρουν χαρακτηριστικὰ τὴν ἀθανασία της, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἓνα σχῆμα λόγου. Παρὰ ταῦτα εἶναι μιὰ κατάλληλη ἔκφραση λόγου, ἐπειδὴ, ἐξ ὑποθέσεως, τὸ σύμπαν εἶναι ᾤ-χρονον, δὲν ἔχει πείραν τοῦ χρόνου οὔτε ἐντάσσεται σ' αὐτόν.

Ἰσως εἶναι κάπως δύσκολο νὰ μὴ λυπούμεθα ποὺ τὸ σύμπαν δὲν δείχνει ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν χρόνο, γιὰ τὴν ἀχρονότητα ἢ τὴν αἰωνιότητα. Ἀλλ' αὐτὴ ἡ αἴσθησις τῆς λύπης ἐξαμιζέται, ὅταν δοῦμε τὸ συμπέρασμα ποὺ ἀκολουθεῖ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀντίληψη. Τὰ συμπεράσματα εἶναι ὅτι οἱ ἀνθρώπινες μοῖρες φέρουν μέσα στὴν οὐσία τους τὸ νόημα καὶ τὴν ἀξίαν τοῦ σύμπαντος. Μόνον τὸ χρονικὸ ὄν μπορεῖ νὰ ἔχη συνείδηση τοῦ σύμπαντος. Οὔτε μποροῦμε ἀκόμη νὰ σκεφθοῦμε τὸν θάνατον μὲ τὸ νὰ ζητᾶμε νὰ πᾶμε πέρα ἀπὸ τὴν ζωὴ· ἀντίθετα μποροῦμε νὰ τὸν κατανικήσουμε μὲ τὴν ἀγάπην τῆς ζωῆς. Ἐὰν ἡ ζωὴ περιέχῃ ὅλο τὸ νόημα καὶ τὴν ἀξίαν ποὺ μποροῦμε νὰ βροῦμε, τότε ἡ κατανίκησις τοῦ θανάτου φαίνεται ὡς κάτι τὸ ἄσχετο γιὰ μᾶς.

Συνδεδεμένη μὲ τὴν παραδοσιακὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀθανασία εἶναι ἡ ἰδέαν περί τῆς ὑπερβατικῆς περιοχῆς. Ἀλλ' ἡ συγκέντρωσις τῆς προσοχῆς μας στὸν ὑπερβατικὸν ὅρον μᾶς ἀποσπᾷ ἀπὸ τὸ νόημα καὶ τὴν ἀξίαν τῆς ζωῆς. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο θὰ πρέπει νὰ ἀντισταθοῦμε στὴν τάσιν νὰ περιφρονοῦμε τὸ πεπερασμένο τοῦ ἀνθρώπου καὶ νὰ τὸ θεωροῦμε ὡς ὅσον ἀπελπισίας. Ἀντὶ τούτου πρέπει νὰ βλέπουμε σ' αὐτὸ τὰ θετικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς πραγματικότητος: τὸ εἰδικὸ τοῦ περιεχόμενου, τὴν μοναδικότητά του, τὴν πρωτοτυπίαν του στὸ στοιχεῖο τῆς καινοφανείας του, τὴν περιπλάνησίν του στὸν κόσμον. Ἐτσι ἡ μοῖρα μας καὶ ὁ χρονικὸς προορισμός μας εἶναι ἀναγκαῖος ὅρος τῆς συνειδήσεως καί, ὡς ἐκ τούτου, τῆς πραγματώσεως τοῦ νοήματος καὶ τῆς ἀξίας.

Μία ἀπὸ τὶς αἰτίες ποὺ ἐγείρει τὸ ἐρώτημα «Ἐχει ἡ ζωὴ νόημα;» ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ κόσμος ὡς ὅλον πρέπει νὰ εἶναι καλός, πρέπει νὰ βρῖσκη μιὰ δικαίωση, ξέχωρα ἀπὸ τὴν καλωσύνη τῶν ἀτομικῶν ἀνθρωπίνων τυχῶν. Αὐτὴ ἡ ὑπόθεση ὅμως ποτὲ δὲν ἐξετάζεται καὶ ὅταν ἐξετασθῇ ἀποδεικνύεται χωρὶς βάση. Πράγματι, κατ' αὐτὴν δὲν μπορούμε νὰ διατυπώσουμε ἀξιολογικὲς κρίσεις γιὰ τὸν κόσμο χωρὶς ἀναφορὰ στὴν μεμονωμένη ἀνθρώπινη συνείδηση ποὺ διατυπώνει αὐτὴ τὴν κρίση. Ἀλλ' αὐτὸ εἶναι λάθος. Τὸ σύμπαν ἔχει ἀξία μόνον γι' αὐτοὺς ποὺ ἀξιολογοῦν. Ἐὰν δὲν ἀπαιτοῦμε νὰ ὑπάρχουν κέντρα συνειδήσεων ξέχωρα ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, τὸ ἐρώτημα, ἂν ὁ κόσμος εἶναι καλός, δὲν ἔχει νόημα. Στὴν χριστιανικὴ ἀντίληψη τὸ ἐρώτημα ἔχει τὸ νόημα ποὺ τοῦ δίδεται ἀπὸ τὴν διακήρυξη ὅτι ὁ Θεὸς εὗρηκε καλὸ τὸν κόσμο μας μετὰ τὴν δημιουργίαν του. Παρομοίως κάθε ἀτομικὴ ἀνθρώπινη συνείδηση μπορεῖ νὰ ἐκτιμῇ τὸν κόσμο καὶ νὰ τὸν βρῇ καλὸ ἐν σχέσει μὲ τὰ κριτήρια ποὺ χρησιμοποιεῖ γιὰ μιὰ τέτοια ἀξιολόγηση. Μόνον τὸ ἀνθρώπινο ὄν μπορεῖ μὲ βεβαιότητα νὰ διακηρύξῃ ὅτι ὁ κόσμος εἶναι καλός, ἐπειδὴ εὕρσκει μέσα σ' αὐτὸν τὴν πραγμάτωση τῶν ἀξιῶν ποὺ πιστεύει καὶ ἀγαπᾷ.

Ἡ ἀφομοίωση αὐτῆς τῆς ιδέας μᾶς ἐπιτρέπει νὰ παύσουμε νὰ κατατρυχώμαστε ἀπὸ τὴν σκέψη ὅτι κάποια βαθειὰ μυστήρια μᾶς διαφεύγουν, ὅτι ὑπάρχει κάποιο σχέδιο καὶ κάποιος σχεδιαστής, ποὺ κυττᾶζοντας τὸν κόσμο ἀξιολογικά, ὅπως ἐμεῖς, τὸν βρίσκει εἴτε σπουδαῖο εἴτε ἀποτυχημένο. Αὐτὴ ἡ ἀντίληψη μπορεῖ νὰ μᾶς βοηθήσῃ νὰ σχηματίσουμε τὴν πεποίθηση ὅτι ζῶντες τὴ μοῖρα μας δὲν χάνουμε κάτι, ποὺ ἰδωμένο ἀπὸ τὴν σκοπιά τοῦ ἀπολύτου εἶναι κρυμμένο γιὰ μᾶς καὶ ξεπερνᾷ τὸν ὀρίζοντά μας. Ἡ ἀξία, τὸ νόημα καὶ τὸ μυστήριο τοῦ σύμπαντος βρίσκεται μέσα στὸ βάθος καὶ στὸ πλάτος τῆς ἐμπειρίας μας.

Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ ἔκφραση «Τὸ σύμπαν εὕρσκει τὸ νόημά του στὴν ἀτομικὴ μοῖρα τοῦ ἀνθρώπου», ἂν καὶ δὲν πρέπει νὰ νοηθῇ κατὰ λέξη, περιέχει κάτι οὐσιαστικώτερο, δὲν εἶναι ἀπλὸ σχῆμα λόγου. Τοῦτο συμβαίνει, ἐπειδὴ οἱ ἀτομικὲς συνειδήσεις μποροῦν νὰ κρίνουν γιὰ τὴν ἀξία καὶ τὸ νόημα τοῦ σύμπαντος μὲ τὸ νὰ συναντοῦν τὴν ἀξία μέσα στὴν δική τους μοῖρα καὶ τὸν προορισμό τους. Ἔτσι τὸ ἐρώτημα «Ἐχει τὸ σύμπαν νόημα;» μπορεῖ νὰ ἀντικατασταθῇ ἀπὸ τὸ ἐρώτημα: «Περιέχει τὸ σύμπαν συμβάντα καὶ διαδικασίες ποὺ μὲ τὴν ἰδική των ἀξία παρέχουν ἀξία σ' ὅλοκληρο τὸ σύμπαν;». Στὸ ἐρώτημα αὐτὸ μπορούμε νὰ ἀπαντήσουμε καταφατικά.

Ἐπὶ ἄλλο ἐπιχείρημα ποὺ προβάλλεται ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ὅτι γιὰ νὰ ἔχῃ νόημα ἡ ζωὴ πρέπει νὰ εἶναι πεπερασμένη. Τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ στηρίζεται στὴν ἀναλογία μεταξὺ τοῦ νοήματος τῆς ζωῆς καὶ τοῦ νοήματος μιᾶς προτάσεως (statement). Ἡ ἀναλογία αὐτὴ εἶναι κατάλληλη-

λη. Μπορούμε νά συγκρίνουμε τίς δύο χρήσεις τοῦ ὄρου «νόημα» στίς φράσεις «νόημα τῆς ζωῆς» καί «νόημα τῆς προτάσεως» καί νά δοῦμε, ἐάν ὑπάρχη κάτι τὸ κοινὸ καί στίς δύο. Τὸ κοινὸ καί στίς δύο περιπτώσεις εἶναι ἡ πληρότης. Μία μὴ πλήρης πρόταση (statement) δὲν λογίζεται οὐτε ὡς νοηματική οὔτε ὡς ἄνευ νοήματος. Ἐὰν ἔχω τὴν φράση: «Ἡ ἄλλη πλευρά τῆς σελήνης ἔχει...», αὐτὴ μπορεῖ νά συμπληρωθῇ, ἔτσι ὥστε νά ἔχη νόημα, π.χ., μὲ τὴν φράση «ἐπιφάνειες γιὰ τὴν προσελήνωση διαστημοπλοίων». Ὅμοιως μπορεῖ νά συμπληρωθῇ μὲ τὴ φράση: «τετράγωνη, κυκλική, στροβοκυττάζει», ὁπότε τὴν καθιστᾷ ἀνόητη. Πρέπει νά ἔχη πέρας καί πληρότητα κάποια ἔκφραση γιὰ νά ποῦμε, ἐάν ἔχη ἢ δὲν ἔχη νόημα. Κατ' ἀναλογία νὰ ἀπειρο ἄτομο (individual) δὲν εἶναι καθόλου ἄτομο, ἐπειδὴ δὲν μποροῦμε νά ποῦμε τί τοῦτο εἶναι στὴν πληρότητά του. Οὐτε ὁ θεὸς δὲν μπορεῖ νά πῇ κάτι γιὰ τὸ νόημα τῆς ζωῆς ποῦ θὰ φθάνη στὸ ἄπειρο.

Ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψη ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι ἀκόμη ζωὴ, καί ὄχι κάποια πορεία ποῦ ἔχει ἐκ τῶν προτέρων καθορισθῇ, ἐάν τὸ πρόσωπο ζῇ μὴ τέτοια συνεχιζομένη ζωὴ καί ἔχει κάποια ἐλευθερία ἐκλογῆς, τότε δὲν μπορεῖ νά διατυπώνῃ τελικὴ κρίση γιὰ τὸ νόημα τῆς ζωῆς. Ἡ παραπάνω ἀναλογία τονίζει ὅτι κάθε ἄτομο εἶναι μοναδικὸ καί ἀνεπανάληπτο. Ἐὰν διευρύνουμε τὴν ἀναλογία αὐτὴ μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι μία δῆλωση, μία διακήρυξη γιὰ τὸ τί μπορεῖ νά εἶναι τὸ σύμπαν. Ἡ ἀξιολογικὴ τῆς ὑπόστασης εἶναι διάφορη σὲ κάθε περίσταση, δηλαδὴ κάθε ζωὴ εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ κάθε ἄλλη ζωὴ. Ἐτσι τὸ πεπερασμένο ἀποτελεῖ λογικὴ ἀπαίτηση γιὰ νά μπορεῖ νά γίνη ἡ διακήρυξη αὐτῇ. Αὐτὸς εἶναι ἓνας λόγος ποῦ κάθε ἀνθρώπινο ὄν θεωρεῖ τὴν προσωπικὴ του ταυτότητα ὡς μοναδικὴ καί ἀναντικατάστατη προσφορά γιὰ τὸ νόημα τοῦ σύμπαντος. Δι' αὐτῆς τῆς ταυτότητος, δι' αὐτοῦ τοῦ πεπερασμένου προορισμοῦ ἡ ἀξία εἰσχωρεῖ μέσα στὸ σιωπηλὸ καί ἀσυνάρτητο σύμπαν.